

Lenneke Berkhout

Hoveniers en tuinbazen

*Een cultuurgeschiedenis van het tuinieren
door de eeuwen heen*

ALFABET UITGEVERS

2023

Copyright © 2023 Lenneke Berkhout
Omslagontwerp bij Barbara
Omslagbeeld classicpaintings / Alamy
Auteursfoto Peter Arno Broer
Typografie binnenwerk CeevanWee, Amsterdam
Kaart UvA Kaartenmakers, Castricum

ISBN 978 90 213 4080 7
NUR 320

alfabetuitgevers.nl

Alfabet Uitgevers vindt het belangrijk om op milieuvriendelijke en verantwoorde wijze met natuurlijke bronnen om te gaan. Bij de productie van dit boek is daarom gebruikgemaakt van papier waarvan het zeker is dat de productie niet tot bosvernietiging heeft geleid.

Inhoudsopgave

Voorwoord *Mathijs Deen* 9

Inleiding 15

De perfecte parterres en strak geschoren hagen van
meester-hovenier Samuel van Staden (ca. 1663-ca. 1730) 19

Turkse ranonkels en rijpe bananen van de
Leidse bloemist Adrianus Stekhoven (1705-1782) 57

Jacobus Schuurmans Stekhovens Amerikaanse bomen
voor het Engelse bos (ca. 1730-1781) 91

Broeien en binden door drie generaties
tuinbazen Gussekloo (1796-1972) 121

Het wonder van alle dag. Chris Broerse, tuinarchitect en
directeur Plantsoenendienst (1902-1995) 165

Beleef zelf historische tuinen 195

Dankwoord 199

Afkortingen 202

Eindnoten 203

Bibliografie 213

Illustratieverantwoording 221

Inleiding

‘Mijn lapje grond op het zuiden, pal voor de deur, geheel bezaaid met netels, vol met schadelijk, giftig spul! Wat moet ik doen? De zaak zit diep geworteld en stevig in en om elkaar vervlochten.’ Deze noodkreet komt niet uit een modern tuinblog. Het zijn de woorden van de benedictijner abt Walafried bijgenaamd de Schele (Strabo). In de negende eeuw schreef hij een liefdevol gedicht over zijn *hortulus*, zijn tuintje. Walafried wist van aanpakken. *Ora et labora*, bid en werk, was het motto van zijn benedictijner kloostergemeenschap. Geen getreuzel, geen zorgen om eelt op je handen, dichtte hij. Aan de slag! ‘Ik pak de hak en val de luie kluiten aan, verniel het hele netelstelsel dat er welig tiert en trek het hele zaakje los, verwoest de holen van de schuwe mol en breng de pieren en de wormen boven.’ Het was zwaar werk, maar hij genoot van zijn tuin. Van de zachte voorjaarsregen, het schijnsel van de maan op het prille groen en de geuren van de kruiden.¹

Tuinieren is van alle tijden. Voor de meeste mensen was werken in de tuin en op het land eeuwenlang een harde noodzaak. Mannen werkten veelal als arbeider of teelden als warmoezier groenten en fruit voor de stedelijke markt. Vrouwen waren in het algemeen verantwoordelijk voor de teelt van groenten, kruiden en wat bloemen voor het eigen gezin. In de Middeleeuwen ontstonden in Noordwest-Europa de eerste siertuinen. Deze kleine, omsloten tuinen waren voorbehouden aan koningen, edellieden en hoge kerkleiders. Zittend op een zodenbank – gemaakt van wilgentenen met een zitgedeelte van graszoden en kruiden – genoten zij in de schaduw van (fruit)bomen en van de geur van kruiden, rozen en lelies. Een kleine waterbron stroomde rustgevend op de achtergrond.²

Gedurende de Middeleeuwen bleven de inrichting van de tuin en de gebruikte tuintechnieken grotendeels hetzelfde. Dat gold ook voor het kleine sortiment planten dat voorhanden was. Vanaf de zestiende eeuw kwam daar verandering in. Ontdekkingsreizen en de kolonisatie van verre landen brachten uitheemse planten naar Europa en de Noordelijke Nederlanden. Botanisch onderzoek vergrootte de kennis over planten en de uitvinding van de boekdrukkunst zorgde voor verspreiding van nieuwe kennis. Langs Europese netwerken van botanici en edellieden werden zaden, bollen en stekken van de nieuwe planten uitgewisseld. De opvattingen over tuinen en over de natuur veranderden. Dat leidde tot nieuwe ideeën over tuinkunst en tot nieuwe tuinstijlen en modes. In de zeventiende eeuw groeiden tuinen uit tot een toneel waarop macht en rijkdom werden geëtaleerd en werd gepronkt met de mooiste bloemen, de zeldzaamste planten, de hoogste fontein. In de negentiende eeuw veranderde op-

nieuw het aanzien van de tuinen, evenals de manier waarop ze onderhouden werden. Wat niet veranderde, was het elitaire karakter van tuinen en van tuinieren als vorm van vrijetijdsbesteding. Pas in de twintigste eeuw brachten groeiende welvaart en de bouw van tuinsteden een siertuin binnen het bereik van meer mensen. Vandaag de dag is tuinieren voor veel mensen een vorm van ontspanning. Uit onderzoek is gebleken dat tuinieren troost en hoop kan bieden, psychische wonden kan helen en mensen kan verbinden. De kracht van de schoonheid van een tuin blijkt uit de indrukwekkende foto's van tuinen die soldaten tijdens de Eerste Wereldoorlog aanlegden in de helse loopgraven. Of de tuinen die mensen in een uitzichtloze situatie met minimale middelen aanleggen in desolate vluchtelingenkampen.³

De veranderingen die de afgelopen vier eeuwen plaatsvonden in het tuinieren vormen een reeks van fascinerende gebeurtenissen, die laten zien waar onze tuinen vandaan komen. Aan de hand van het leven en werk van enkele meester-hoveniers, kwekers en tuinbazen verhaalt dit boek hierover. Zo ontstaat een beeld van de verschillende eeuwen en de ontwikkelingen die toen plaatsvonden. Zij en andere, vaak anonieme tuinmannen en -vrouwen hebben het hoveniersvak inhoud gegeven en amateurtuinders de weg gewezen. Hun verhaal is er een van eelt op de handen, ontdekkingen, nieuwe technieken, bijzondere vaardigheden die verloren dreigen te gaan en uiteindelijk vooral een verhaal van liefde voor het vak.

Alvorens we kennismaken met de hoveniers en tuinbazen in dit boek, is het goed om even stil te staan bij deze begrippen.

Hovenier is een oud woord dat uit de Middeleeuwen stamt. Het komt van het woord hof in de betekenis van tuin. In plaats van hovenier werd met name in het noorden en oosten van Nederland ook het begrip ga(a)rdenier gebruikt. Dit woord is afgeleid van gaard, dat van oorsprong omheinde tuin betekende. Je herkent het woord in 'boomgaard'. Zowel het begrip hovenier als het begrip gardenier was in de zestiende, zeventiende en achttiende eeuw een verzamelnaam voor personen die uiteenlopende groene werkzaamheden verrichtten. Het kon gaan om mensen die groenten teelden voor de stedelijke markt, om kwekers van bloemen en bomen, om tuinmannen met een dienstverband of zelfstandig werkend of om losse arbeiders die ook wel dagloners werden genoemd. Het begrip 'tuinbaas' stamt uit de negentiende eeuw en duidt op een hovenier die op een buitenplaats verantwoordelijk is voor het beheer van een grote tuin en het tuinpersoneel aanstuurt. Met de neergang van veel buitenplaatsen raakte het woord tuinbaas in de twintigste eeuw langzaam maar zeker in onbruik en vervolgens in de vergetelheid, tot groeiende aandacht voor historisch groen het weer nieuw leven inblies. In 2003 werd het Gilde van Tuinbazen opgericht. De leden beheren groen erfgoed, vaak op buitenplaatsen, en dragen de naam tuinbaas met trots.

Over tuinen en tuinieren lezen is leuk, maar historische tuinen zelf beleven is minstens even fijn. Daarom vindt u achter in dit boek een selectie van tuinen die u kunt bezoeken en een kaart van Nederland waarop deze tuinen zijn aangegeven. Het gaat om uiteenlopende tuinen die in dit boek voorkomen, of die een beeld geven van de geschetste Nederlandse tuingeshiedenis.

*De perfecte parterres en strak geschoren
hagen van meester-hovenier Samuel
van Staden (ca. 1663-ca. 1730)*

Op een frisse septemberdag in 1687 was het niet moeilijk om meester-hovenier Samuel van Staden te vinden in de tuinen van Huis ten Bosch. Met zijn rode livreamantel was hij al van ver te zien en goed te onderscheiden van zijn twee knechten in hun grauwe hemd en bruine wambuis. De livreamantel maakte ook meteen duidelijk dat Samuel de leiding had en voor niemand minder dan stadhouder Willem III, prins van Oranje, werkte. Samuel sneed bloemen voor prinses Mary, de vrouw van Willem III. Mary was dol op bloemen. Iedere week moest Samuel twee of drie boeketten leveren voor de kamers in haar appartement.¹ Vandaag plukte hij zomeras- ters, violieren, duifkruid en de laatste rozen. Met zorg koos hij de mooiste bloemen uit en schikte deze in Delfts blauwe bloemhouders, een bloem in iedere tuit.² Binnenkort gingen de bloembollen weer de grond in, zodat hij ook in het voor- jaar bloemen kon snijden. Samuel had sinds twee maanden de leiding over de tuinen van Huis ten Bosch bij Den Haag.

Zijn aanstelling was een veelbelovende start van een indrukwekkende carrière als hovenier in binnen- en buitenland. Hij was een van de vele meester-hoveniers die de Nederlandse Republiek telde en die vanwege hun kennis en vaardigheden ook in het buitenland gewild waren.

Samuel van Staden werd rond 1663 geboren. De Noordelijke Nederlanden waren aan het eind van de zestiende eeuw de strijd aangegaan met hun soeverein, de Spaanse koning, en hadden de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden gevormd. Deze Opstand luidde een oorlog met Spanje in die tachtig jaar zou duren, van 1568 tot 1648. Desondanks ging de Republiek, met name de gewesten Holland en Zeeland, een tijd van grote economische en culturele voorspoed tegemoet. De handel in laken, graan en hout met landen rond de Oostzee bracht veel geld op en werd daarom ook wel de moedernegotie, de moeder van alle handel, genoemd. Met de oprichting van de Verenigde Oost-Indische Compagnie (VOC) in 1602 begon de voor Nederland zeer lucratieve handel in specerijen en stoffen met het Verre Oosten. Ook de West-Indische Compagnie (WIC), opgericht in 1621, bracht veel geld in het laatje met de driehoekshandel tussen Europa, Afrika en Zuid- en Midden-Amerika. Nederlandse handelaren brachten producten als textiel en buskruit naar Afrika, kochten daar mensen die tot slaaf werden gemaakt en verhandelden hen in Suriname en het Caraïbisch gebied voor koffie, suiker en cacao. De Nederlandse economie bloeide op door al deze handel en er ontstond een puissant rijke groep burgers. Terwijl in omliggende landen een almachtige vorst en de adel het voor het zeggen hadden, zaten in de Nederlandse Republiek veelal

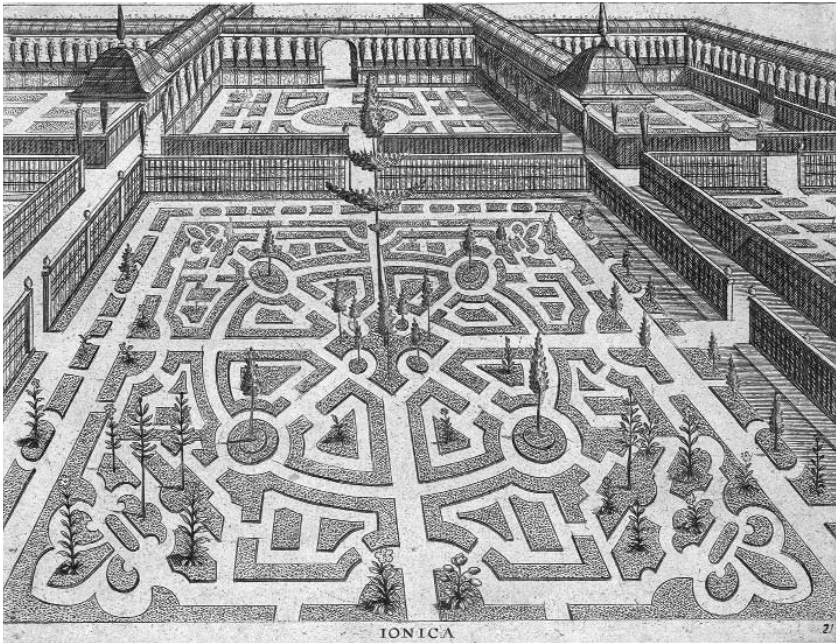
rijke burgers op het pluche. Dat was vooral het geval in de rijke gewesten Holland en Zeeland. In het oostelijke en noordelijke deel van de Republiek hield de landadel een grote vinger in de pap. Ook in cultureel opzicht ging het Nederland voor de wind. De kunst floreerde met schilders als Rembrandt en Vermeer.

De welvaart van een rijke maatschappelijke bovenlaag maakte in de eerste helft van de zeventiende eeuw de opkomst van buitenplaatsen met fraaie tuinen mogelijk. Deze zomerverblijven buiten de stad waren er in allerlei soorten. Van groots zoals Huis ten Bosch tot een bescheiden ‘speeltuin’ voor een minderbedeelde burger. Hier ontving men in de zomermaanden vrienden en genoot men van het rustige landleven en de opbrengst uit eigen tuin. Veel buitenplaatsen lagen aan of bij het water en waren dankzij een netwerk van trekvaarten en verbetering van de wegen relatief makkelijk en comfortabel te bereiken. In meer verstedelijkte gewesten zoals Holland kozen Amsterdamse regenten en kooplieden het gebied langs de rivieren de Vecht en de Angstel en drooggemalen polders als de Beemster als locatie voor hun buitenplaats. In het noorden en oosten van het land waren buitenplaatsen vooral in bezit van adellijke families.³ Hoewel het merendeel van de buitenplaatsen in de loop der tijd gesloopt is, siert een groot aantal buitens nog altijd het Nederlandse landschap.

Als zoon van een hovenier groeide Samuel samen met zijn oudere broer Jan op tussen het groen. Zijn vader Christiaan onderhield de tuinen van Huis Maarsbergen, eigendom van de rijke Amsterdamse koopman Samuel de Marez. Zoon Samuel was naar De Marez vernoemd.⁴ Toen hij een jaar of vijf

was, verhuisde het gezin naar Amerongen aan de voet van de Utrechtse Heuvelrug. Hier had vader Christiaen een aanstelling gekregen als hovenier van de adellijke familie Van Reede, die Kasteel Amerongen in bezit had.⁵ Het was een fijne plek om op te groeien. Vanaf de dijk om het kasteel kon Samuel de uiterwaarden van de rivier de Rijn zien, waar de koeien bij laagwater rondliepen. Zijn kindertijd veranderde dramatisch toen Franse troepen in het Rampjaar 1672 Amerongen naderden. Samuel en zijn familie vluchtten voor de Franse soldaten, net als de bewoners van het kasteel en de meeste inwoners van het dorp. De angst voor geweld en plunderingen was groot. Terecht. Nadat de familie Van Reede had geweigerd brandgeld te betalen – een afkoopsom om brandstichting te voorkomen – staken Franse soldaten Kasteel Amerongen in brand en vernielden de tuin. Kort daarna verlieten de troepen Nederland weer.⁶ Na wat omzwervingen keerde in mei 1675 de rust voor Samuel en zijn familie terug. Vader Christiaen werd hovenier van Soestdijk, het nieuwe jachtverblijf van prins Willem III van Oranje.⁷ De bouw van Huis Soestdijk was nog in volle gang toen het gezin Van Staden arriveerde. De momenten dat Samuel niet op school zat keek hij zijn ogen uit terwijl zijn vader met zijn knechten en een groep dagloners een grootse nieuwe tuin aanlegden. Ook nam hij graag een kijkje bij de wildbaan, waar herten in een groot omheind gebied rondliepen.

De opzet van zeventiende-eeuwse tuinen zoals die van Soestdijk was geometrisch. Deze tuinstijl was geïnspireerd op Italiaanse renaissancetuinen die op hun beurt de klassieke Romeinse tuinen als voorbeeld hadden. Vanuit Italië had de geometrische stijl zich door heel Europa verspreid. Ondanks regionale verschillen vertoonden deze tuinen bij adel-

In 1583 verscheen de eerste prentenserie over tuinen in Europa. Het was een reeks gravures met tuinontwerpen getekend door de in Leeuwarden geboren architect en kunstenaar Hans Vredeman de Vries.⁸

lijke hoven en buitenverblijven grote overeenkomsten in stijl. De tuinen waren omheind en afgescheiden van het omliggende landschap. Symmetrie en ordening waren essentieel. Berceaux of loofgangen boden een schaduwrijke plek om te wandelen, met daarbinnen overgroeide prieeltjes van latwerk om uit te rusten. Bloemperken met botanische zeldzaamheden, een klaterende fontein, beelden en rijkversierde tuinvazen maakten de tuin af.